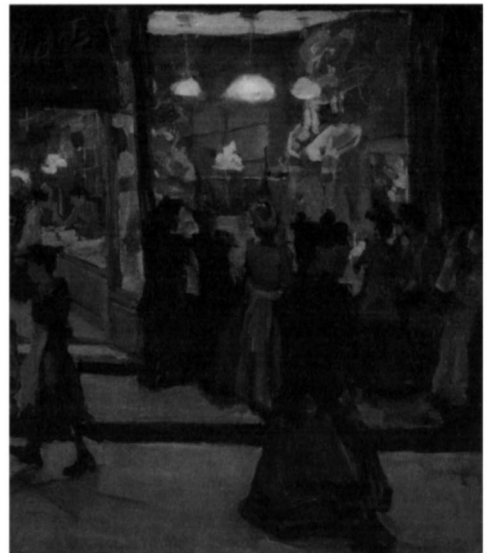

Verlangen naar de stad

Een kleine geschiedenis van sekse en moderniteit

In de discussie over de aard van de moderniteit is de stad niet weg te denken. Voor zowel aanhangers als critici van de moderniteit staat de intrinsieke relatie tussen moderniteit en stedelijkheid buiten kijf. Daarmee is de stad als ruimte van de verbeelding van het moderne meteen ook het zwaar betwiste onderwerp van die verbeelding. In het enthousiast ontvangen boekje *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden* (2004) behandelen Ian Buruma en Avishai Margalit de fascinatie voor de stad als symbool voor de moderniteit in een origineel perspectief. De auteurs laten zien hoe die fascinatie een scharnier vormt binnen een oosterse, antimodernistische traditie die ze *Occidentalisme* noemen. Buruma en Margalit bespreken hoe – parallel aan de inmiddels breed bestudeerde en bekritiseerde westerse oriëntalistische traditie van beeldvorming over het Oosten – een oosterse occidentalistische traditie bestaat van vijandige beeldvorming over het Westen. In deze antiwesterse traditie is de westerse stad plaats en symbool van een 'ontworteld, arrogant, gulzig, decadent, frivool kosmopolitisme' (Buruma & Margalit, 2004, p. 17). Vrouwelijke seksualiteit is een spil in dat vijandbeeld. Als (te) zichtbare praktijk in de stad wordt ze tot symbool van de stad: de westerse stad is een hoer. Buruma en Margalit willen met hun reconstructie van deze vergeten traditie een idee-historische achtergrond leveren bij de huidige vijandigheid tegen het Westen, die in 11/9 haar terroristi-

sche culminatie vond. 'De Twin Towers, die vol zaten met mensen van allerlei ras, nationaliteit en geloof, en in dienst stonden van het wereldwijde kapitalisme, vertegenwoordigden alles wat voor de heilige strijder verfoeilijk was aan de grootste moderne Stad van de Mens' (Buruma & Margalit, 2004, p. 26). Voor iemand als Mohammed Atta, zelf universitair opgeleid in Cairo en gepromoveerd in Hamburg op het onderwerp modernisme en traditie in de stadsplanologie, paste afschuw van vrouwen en (hun) seksualiteit naadloos bij deze symbolische haat tegen de stad.

ISAAC ISRAËLS, HOEDENWINKEL VAN MARS OP DE NIEUWENDIJK, AMSTERDAM.

Buruma en Margalit wijzen erop dat er uiteraard ook een westerse traditie van afkeer van de stad en van het Westen in het algemeen bestaat, in linkse en romantische varianten. Het negentiende-eeuwse antikapitalisme zag in de westerse stedelijke samenleving economische uitbuiting en sociale ellende woekeren; voor de Romantici was de stad een zielloze, rationalistische machine. Tegelijkertijd tonen de auteurs zich hier ambivalent: ze willen aan de ene kant de oosterse anti-urbanistische traditie scherp van de westerse onderscheiden, aan de andere kant zien ze de occidentalistische traditie juist in het Westen zelf ontstaan, in de diverse 'vaak giftige tegenkrachten' die door 'de Verlichting en haar seculiere, liberale loten' (Buruma & Margalit, 2004, p. 12) werden opgeroepen.

Buruma en Margalit hebben een mooi thema te pakken dat ze op interessante wijze uitwerken, maar juist die genoemde ambivalentie prikkelt tot vragen. Terwijl ze benadrukken hoezeer anti-urbanisme en vrouwenhaat in de oosterse occidentalistische traditie bij elkaar komen, horen we niets over de connotaties van stad en sekse in het westerse denken. Zonder dat de auteurs dat expliciet beweren, ontstaat makkelijk de indruk dat juist die seksedimensie het idee-historische kenmerk is van de specifiek occidentalistische afkeer van de stad. Dat vraagt om een weerwoord. In dit artikel wil ik op een aantal in dit verband opdoemende vragen ingaan. Hoe is in de westerse sociale theorie vanaf de Verlichting de relatie tussen stad en sekse zoal geconceptualiseerd? Hoe ziet de feministische receptie van de moderne stad, en van de sociale theorievorming daarover, eruit? En waarom is denken over de stad belangrijk voor feministische theorievorming over moderniteit? De antwoorden die ik bied zijn in het bestek van dit artikel noodzakelijk cursorisch. Ik wil me concentreren op de wijzen waarop via de verbeelding van de stad modern burgerschap, moderne identiteit en moderne waarneming verbonden kwesties blijken, met meervoudige geseksueerde geschiedenissen. Denken over stad en sekse

heeft theoretische maar ook een pertinent politieke relevantie, juist in de context van het huidige publieke debat waarin de dystopische visie op de stad weer actueel is, en instrumenteel in het beeld van een strijd tussen Verlichting en barbarij – en waarin opnieuw argumenten rond de positie van vrouwen vaak een spil vormen.

De verbeelding van de moderne stad: de Verlichting

De stad symboliseert de moderniteit; modern leven is stedelijk leven. De stad vertegenwoordigt de belofte van vrijheid, gelijkheid en burgerschap, die we associëren met de Verlichting. De moderne stad is omarmd als cruciale locatie van welvaartbrengende handel en burgerschapbrengende openbaarheid. Maar tegelijkertijd is ze geheveld om het tegendeel. De grote stad belichaamt de paradoxen van het moderne bestaan: ze is het brandpunt van vrijheid en onvrijheid, individualisering en massificatie, distantie en nabijheid, zelfverwerkelijking en inauthenticiteit. Optimisme en pessimisme ten aanzien van de stad hebben elkaar altijd begeleid. Zoals gezegd bestaan er zowel oosterse als westerse tradities waarbinnen de stad als symbool van hard-kapitalisme en bourgeois-vrijheid wordt beschouwd. Het idee dat de moderne stedelijke ruimte een 'onmaatschappelijke vrijheid' produceert is zo oud als de moderne tijd zelf. De ambivalenties rond de stad zijn te traceren tot in het hart van de Verlichting zelf – dus niet slechts tot haar Romantische tegenhanger. En zoals de potentiële implicatie van vrouwen in de moderne leerstukken als vrijheid, gelijkheid en burgerschap van meet af aan als problematisch is ervaren – door antifeministen dan wel feministen –, zo is sekse ook steeds een complicerende factor geweest in het denken over de stad als exemplarische ruimte van moderniteit en moderne identiteitsvorming.

De Verlichtingsfilosoof die de ambivalenties met betrekking tot de metropolis wel het meest pregnantly vertegenwoordigt is Jean-

Jacques Rousseau (1712-1778). Bekend geworden als de theoreticus van het sociale contract dat de soevereiniteit van het volk moest vestigen, is hij een belangrijke representant van de moderne politieke filosofie – en een getormenteerd denker als het gaat om de waardering van het moderne, stedelijke leven. Rousseau is een opvallende afwezige in de studie van Buruma en Margalit. Toch staat hij aan de bron van de pessimistische traditie ten aanzien van moderniteit als belichaamd in de stad. Zoals sinds 11 september 2001 vaker is opgemerkt, wordt het fanatieke anti-urbanisme en antimodernisme van terroristische huize steeds gearticuleerd door personen die zelf geenszins van buiten de moderniteit komen maar gepokt en gemazeld zijn in de moderniteit, in haar universiteiten opgeleid en haar steden opgegroeid zijn. Precies dat inzicht is ook over Rousseau verwoord, door zijn sarcastische collega Denis Diderot (1713-1784):

'(H)e lashes out against the literature he's cultivated all his life, the philosophy he himself professes, the society of our corrupt cities in the midst of which he burns to reside and whose acknowledgement, approbation, tribute he craves. It's all very well for him to close the window of his country retreat that faces towards Paris, but it's still the only spot in the world for which he has eyes; in the depths of his forest he's elsewhere, he's in Paris.'

(Diderot, 1995, p. 156/7)

Rousseau haatte de stad, en – wat ook in Diderots citaat mist – hij haatte haar in belangrijke mate om de rol die hij de stad toeschreef in de verwarring van wat hij als geëigende sekseverhoudingen zag. De stedelijke openbaarheid van zijn tijd beschouwde hij als het domein van vrouwen: ze was in zijn ogen het forum geworden voor de articulatie van de behoeften en meningen van vrouwen en van hun publieke aanwezigheid in het algemeen, en, even verwerpelijk, voor mannen die zich

zelf tot vrouwen hadden gemaakt. In zijn *Lettre à d'Alembert sur les Spectacles* (1758) viel Rousseau diverse manifestaties aan van de publieke aanwezigheid van vrouwen en vrouwelijkheid: de actrices in het theater die pronken met een (van mannen) 'geleende wijsheid', de gastvrouwen van de intellectuele salons die mannen tot initiatiefloze toehoorders van hun taalkunsten maken, de algemene 'verwijfdheid' van zowel het culturele als het politieke leven in Parijs.

Tegenover Rousseaus misogynie stadspessimisme staat een vroege optimistische traditie over de betekenis van de stad voor de sekseverhoudingen, die niet minder door gebrek aan nuance wordt gekenmerkt. David Hume (1711-1776) is de *godfather* van de zogenaamde Schotse Verlichting, een stroming die moderniteit, in plaats van in politieke termen, vooral in economische en morele termen dacht. De stad is voor Schotse filosofen als Hume en zijn leerling Adam Smith (1723-1790) het centrum van een moreel en economisch verkeer dat beschaving en welvaart brengt. De stedelijke samenleving wordt gekenmerkt door een intensief verkeer van mensen en goederen. De stad staat daarmee voor de moderne ontwikkeling naar bredere en betere, vreedzame menselijke interactie. De cultuur van de stad wordt hier juist als gunstig beoordeeld. De stad is het centrum van de verspreiding van kunst en cultuur en verzorgt daarmee prikkels tot beschaafde omgangsvormen. De Schotse Verlichting zag de geschiedenis als een gestage ontwikkeling richting moderne beschaving, en zag, zoals in ook andersoortige Verlichtings-teksten gebruikelijk was, in de positie van vrouwen een specifieke graadmeter voor het beschavingsniveau van samenlevingen. Hume noemt – in wat haast een direct commentaar op Rousseaus strafrede lijkt – de toenemende ontmoeting van mannen en vrouwen in een en dezelfde, stedelijke, ruimte als een bron van al die geconstateerde voorspoed. Over de zich door handel, cultuur en wetenschap civiliserende mens zegt hij:

'They flock into cities; love to receive and communicate knowledge; to show their wit or their breeding; their taste in conversation or living, in clothes or furniture. .. Particular clubs and societies are every where formed: Both sexes meet in an easy and sociable manner; and the tempers of men, as well as their behaviour, refine apace.'

(Hume, 1987, p. 271)

Het pessimisme en optimisme over de relatie tussen stad en sekse valt niet alleen te illustreren aan mannelijke recepties van de moderne stad. Mary Wollstonecraft (1759-1797), auteur van onder andere de feministische klassieker *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) was een weliswaar ambivalente, maar toch overwegend positieve beoordelaar van de stad. Ze zag de grote steden als plekken waar de rede en de waarheid het licht kunnen zien. In haar reisbrieven uit Scandinavië schreef ze over de respectievelijke deugden van de stad en het buitenleven. De stad beschreef ze als een plaats waar ontmoetingen stimuleren tot het analyseren en overwinnen van vooroordelen.

'I am, my friend, more and more convinced that a metropolis, or an abode absolutely solitary, is the best calculated for the improvement of the heart, as well as the understanding; whether we desire to become acquainted with man, nature, or ourselves. Mixing with mankind, we are obliged to examine our prejudices, and often imperceptibly lose, as we analyze them.'

(Wollstonecraft, 1987, p. 79)

Dit is niet hetzelfde optimisme als dat van Hume. In haar verdere werk blijkt dat Wollstonecraft de stedelijke 'sociabiliteit' met haar waarden van galantheid en verfijning, waar Hume zo mee wegliep, juist wantrouwt. Ze ziet deze als inderdaad een markt van omgangsvormen, één die de status quo van sekseverhoudingen wel eens zou kunnen bevestigen en versterken in plaats van openbreken. Waar je

GEORGE GROSZ, METROPOLIS.

persoonlijkheid verhullen om je rol in het sociale spel goed te spelen opdracht wordt, kan vrouwelijkheid weer verankerd worden in geaccepteerde sociale rollen. De stedelijke omgang impliceert dan maskering en gemaniëreerd gedrag in plaats van vrijheid van handelen en expressie.

Eenzelfde wantrouwen – nu met een eenduidig anti-urbanistische conclusie – vinden we in bijvoorbeeld Elizabeth Maria Posts (1755-1812) *Het land, in brieven* (1788). De roman bestaat uit een briefwisseling tussen de vriendinnen Eufrozyne en Emilia, respectievelijk stad- en plattelandbewoonster. Eufrozyne beschouwt zichzelf aanvankelijk nog als typische stadsmens, die weinig geschikt is voor het buitenleven, en vraagt Emilia 'verveelt u die dodelijke stilte niet?' Maar de portee van de briefwisseling is een loflied op de natuur en huiselijk leven, waarin vrouwen evenwicht en een juist bemeten culturele en literaire ont-plooiing kunnen vinden, en Eufrozyne komt snel tot inkeer. Ze spreekt dan over het gekunstelde gedrag in stedelijke kringen waar mensen 'de mode of gewoonte leren veinzen' en 'ongelukkige verslaafdheid aan de vinding en de smaak van anderen' meisjes tot obsessie met hun uiterlijk verleidt (Post, 1987, p. 25).

Ze wil Emilia volgen in haar 'romaneske wandelingen' in de natuur en zegt zelf alles te zien 'door de nevelen van stadse vooroordelen' (p. 53): 'wij arme steebewoners missen de vrijheid van het land; wij moeten zuchten onder de lasten, die de zogenaamde welvoegelijkheid ons oplegt' (p. 117). Als ze spreekt over de woeligheid, rusteloosheid en de vele indrukken die de straat biedt – waarbij ze onder meer beschrijft hoe ze met nauwlettende aandacht mensen bekijkt en zich bij elke persoon de kenmerken van het personage voorstelt of 'gist' – noemt ze dat vermaak tenslotte 'dwaasheid' (p. 31).

Het was de connotatie van stedelijkheid en de expressieve vrijheid van vrouwen c.q. de onvrijheid van mannen die het Rousseauistische anti-urbanisme informeerde. Omgekeerd is het eerder de connotatie van stedelijkheid en mannelijkheid c.q. de expressieve beperkingen die de stedelijke openbaarheid vrouwen oplegt, die bij vrouwelijke auteurs voor ambivalentie over of regelrechte huiver voor het stadsleven zorgde. Deze thema's uit het Verlichtingsoptimisme en -pessimisme over de stad keren terug in de latere, explicietere stadstheorie van de twintigste eeuw.

De interactie van de stad

Wat uit het Verlichtingsdiscours over de stad al blijkt, is dat de moderne stad aanleiding geeft voor een conceptualisering van de verhouding tussen sekse en openbaarheid, de verhouding tussen vrouwen en openbaarheid in het bijzonder. Feministische stadsstudies en stadstheorie – die in expliciete ontwikkeling zijn vanaf het laatste decennium van de twintigste eeuw – leveren dan ook een spannende perspectiefwisseling op ten opzichte van een tot dan dominant motief van feministisch historisch en conceptueel werk: moderniteitskritiek vanuit het perspectief van de privé-sfeer. In feministische stadsstudies wordt de relatie tussen moderniteit en sekse onderzocht in termen van de beschikbare opties op aanwezigheid in de publieke sfeer. Niet de oppositie

tussen een privé- en een openbaar domein maar de relatie tussen vrouwen en openbaarheid – beter: een veelvoud aan openbaarheden – wordt expliciete focus van studie. Hiermee werd ruimte een (nog) complexere factor in het nadenken over sekse-identiteit en geseksueerde subjectiviteit. Waar de vroege feministische stadsstudies vooral vrouwen hun onzichtbaarheid in en uitsluiting van de moderne openbaarheid kritiseerden, verschoof de aandacht al snel naar de specifiek stedelijke zichtbaarheid en participatie van vrouwen, oftewel: naar de studie van het 'risico' van aanwezigheid.

In de sociale filosofie is moderniteit op diverse manieren gedacht via conceptualiserings van het grootstedelijk leven. De cruciale personages van de moderne maatschappij volgens de sociale filosofie zijn stadsbewoners: de handelaar, de burger, de flaneur. De belangrijkste twintigste-eeuwse vertegenwoordigers van deze perspectieven op de stad als respectievelijk economische, politieke, en esthetische ruimte zijn Georg Simmel, Jürgen Habermas, Richard Sennett, en Walter Benjamin. Feministische stadsstudies hebben zich grotendeels ontwikkeld als kritieken op deze benaderingen, en richtten zich op de impliciete geseksueerdheid van de er door overgeleverde concepties van de moderne stadsbewoner als handelaar, burger, flaneur. Jenny Ryan gaf een adequate formulering voor de noemer van deze kritieken:

'What is problematic about this characterization of the subjectivity of urban dwellers is the unreflective way in which a "sameness" of experience is assumed – another universal is adopted to depict what being in, and of, the city means as social experience (...) The need remains to problematize urban experience in conditions of difference, to explore the interpenetration of class and gender and other social relations.'

(Ryan, 1994, p. 39)

Ik wil hieronder de genoemde, inmiddels klassieke, sociaaltheoretische perspectieven op de

stad bespreken in samenhang met de feministische kritieken op het vermeend universele karakter van de mensbeelden die ze in het leven roepen.

Als oertekst van de stadssociologie en late-re stadsstudies mag gevoeglijk gelden Georg Simmels – inderdaad indrukwekkende – essay *Die Grossstädte und das Geistesleben* (1902-03). Zijn essay beschrijft het moderne subject dat door het moderne stadsleven geproduceerd wordt. Het is een diagnose van het soort mentale leven dat ontstaat uit het tegelijk vluchtige en overweldigende, en daardoor psychisch belastende karakter van het stedelijke, publieke leven.

'With each crossing of the street, with the tempo and multiplicity of economic, occupational and social life, the city sets up a deep contrast with small town and rural life with reference to the sensory foundations of psychic life. (...) Thus the metropolitan type of man (...) develops an organ protecting him against the threatening currents and discrepancies of his external environment which would uproot him. He reacts with his head instead of his heart. (...) Metropolitan life, thus, underlies a heightened awareness and a predominance of intelligence in metropolitan man.'

(Simmel, 1950, p. 410)

Om te kunnen omgaan met de overmaat aan anonieme anderen in de metropool, zoekt de stadsmens zijn heil in een gereserveerde, observerende en wantrouwende houding. De stadsmens is tegelijk reflexief, onthecht en blasé. Het moderne stedelijke subject ontwikkelt een intellectuele, calculerende persoonlijkheid die het subjectieve leven moet beschermen tegen de overweldigende ervaring van het leven in de grote stad. De specifieke psychische en cognitieve karakteristieken van die moderne persoonlijkheid kunnen niet los gezien worden van de stad als plaats van marktrelaties. In de geldeconomie die de stad

belichaamt ontwikkelen mensen een 'matter of fact'-instelling in hun omgaan met mensen en dingen die veelal met een onverschillige hardheid gepaard gaat, en waarin relaties in kwantitatieve en objectiverende in plaats van kwalitatieve termen worden beschouwd. 'Money is concerned only with what is common to all: it asks (...): How much?' (Simmel, 1950, p. 411).

Terwijl enerzijds de grootstad een individualistische persoonlijkheid in de hand werkt, is ze anderzijds een intimiderende aanwezigheid die in haar materiële en historische ruimtelijkheid en fundamentele openheid naar de wereld alle persoonlijke herinnering, waarde, en lichamelijke overheerst. Individuele cultuur verschrompelt er door de onontkoombare uitgroei van objectieve cultuur, en individualiteit moet telkens weer veroverd worden op deze aanslag door het objectieve. Individualiteit krijgt via de stad dus twee betekenissen: grote handelingsvrijheid en een groeiende drang tot individuele onderscheiding. In dit scenario betreft de onthechtheid die de stadsmens ontwikkelt als reactie op het exces aan 'anderen' een onverschilligheid die plotseling in antipathie of – erger – in haat en agressie kan omslaan.

Het citaat van Ryan, dat ik eerder gaf, is in feite een directe reactie op Simmels beschrijving. Ryan, en bijvoorbeeld Janet Wolff (1990), noemen deze een beschrijving vanuit een mannelijk perspectief. Wolff stelde dat de ervaring van anonimiteit en van vluchtige, onpersoonlijke contacten in de stad geheel de ervaringen van mannen beschrijft. Die intuïtie levert terugkerende thema's op in de feministische stadsliteratuur. Ten eerste: een anonieme en objectiverende subjectiviteit kenmerkt niet het bestaan van vrouwen die zich in de stad bewegen en zich er bekeken en onvrij tot observeren voelen. Ten tweede: de moderne psychologie die Simmel analyseert beschrijft een mannelijke angst voor de nabijheid van de ander, en definieert intellectualiteit en reflexiviteit en het stedelijk bestaan als zodanig, in termen van het overwinnen van die angst, in de beruchte verbinding van agressie en

vermijding of terugtrekking.

Rita Felski (1995) heeft opgemerkt dat Simmel zelf, in andere essays, die moderne urbane 'culturele dialectiek' als geseksueerd proces beschrijft: de objectieve cultuur is een mannelijke en haar artefacten vertegenwoordigen objectiveringen van mannelijke idealen en waarden. Vrouwelijke identiteit plaatst hij hier buiten of ertegenover: de stedelijke culturele productie, economische rationaliteit en psychische individuatie representeren haar niet. Verwante diagnoses weerklinken in feministische theorieën, maar Simmels werk, zo concludeert Felski, levert, in al zijn kritische intenties, zo ook een problematische oppositie van vrouwelijkheid en moderniteit op.

Simmel beschouwde het moderne stedelijke leven in het economische en psychologische perspectief van de relationele principes van de markteconomie. Er zijn hiervan radicaal verschillende perspectieven op de stedelijke openbaarheid ontwikkeld die nadrukkelijk andere typen van aan de moderne stad inherente interactie naar voren willen halen. Habermas is een sociaalfilosoof die zich tegen een eng-economisch perspectief op de moderniteit verzet. Hij is de belangrijkste theoreticus van de deliberatieve democratie – een alternatief voor concepties van de democratie in bijvoorbeeld liberaal-legalistische of collectivistische termen (Habermas, 1981). Het voor mijn thema interessante aspect is dat zijn deliberatieve model in cruciaal opzicht wortelt in een theorie van stedelijke moderniteit. De moderniteit dient volgens Habermas (1962) niet slechts als markt begrepen te worden: ze kent ook een nieuwe, bijzondere vorm van politiek die huist in de moderne stedelijke openbaarheid, en waarmee de burgers zich een eigen vorm van politieke macht verschaffen tegenover de staat. Deze stedelijke publieke sfeer typeert Habermas als een discursieve (talig georganiseerde) openbaarheid. Het machtsmiddel van deze specifiek moderne vorm van politiek is primair dat van de openbare meningsvorming. De burgerlijke

openbaarheid heeft zijn empirisch-historische oorsprong in de overgang in de achttiende eeuw van de premoderne, monarchistische openbaarheid naar de moderne stedelijke openbaarheid. De eerste was georganiseerd rond het koninklijke hof en draaide om ceremonieën en rituelen. Het was een politieke cultuur georganiseerd via de blik; macht werd herkend aan haar uiterlijke manifestaties en aankleding. De moderne openbaarheid komt voort uit de conversaties en deliberaties tussen de bezoekers van intellectuele salons, koffiehuisen en leesgezelschappen. Het is een politieke cultuur van gesproken, geschreven en gedrukte taal. In de diverse stedelijke ruimtes ontstaat de moderne, discursieve publieke sfeer waarin teksten centraal staan en waarin in principe gelijke deelnemers participeren. Tegenover de macht van privilege en traditie ontstaat een politieke macht gebaseerd op een abstracte en formeel-universele rede, en op het universele vermogen tot communicatie en deliberatie. De moderne burger is aldus het product van de moderne stedelijke ruimte.

Deze historische reconstructie van de burgerlijke openbaarheid leidde tot diverse kritisch-feministische commentaren. Joan Landes (1988) ontwikkelde een eerste feministische kritiek van Habermas' schets van de historische ontwikkeling van visuele naar tekstuele openbaarheid, een kritiek waarop ikzelf heb voortgebouwd (Vega, 1998). Habermas onderscheidde in de ontwikkeling naar de stedelijke burgerlijke openbaarheid twee fasen. De werkelijk moderne burgerlijke openbaarheid groeit uit haar eigen vroege gestalte: de literaire openbaarheid van in het bijzonder leesgezelschappen en salons die hij deels nog tot het *ancien régime* ziet behoren. Hij schetste dit als een organische ontwikkeling van voorvorm of oefenterrein naar een volwassen democratisch burgerschap, van particularistische conversatie in private en lokale settings naar universele rationele communicatie. Landes wees erop dat die schets verhult dat er geen sprake was van een organische historische ontwikke-

EDWARD HOPPER, CHOP SUEY.

ling van *ancien régime* naar moderniteit, maar van een historische strijd tussen de verschillende praktijken van de literaire en burgerlijke openbaarheid. Deze praktijken waren direct sekse-geconnoteerd. De salon, cruciaal voertuig van de verspreiding van de Verlichtingsfilosofie en vertegenwoordiger van de literaire openbaarheid bij uitstek, stond in de achttiende eeuw symbool voor een door vrouwen gestuurde communicatie, en werd expliciet in die hoedanigheid object van politieke, sociale en culturele controverse. Rousseau is slechts één vertegenwoordiger van de brede en heftige achttiende-eeuwse aanval op een met vrouwen en vrouwelijkheid geassocieerde publieke cultuur en communicatie. De Habermasiaanse idee dat de moderne stedelijke ruimte als zodanig de formele, onpersoonlijke en universaliserende procedures van een modern-publieke interactie genereert, vergeet het bestaan van een strijd tussen alternatieve concepties van interactie en meningsvorming die historisch een seksestrijd betroffen.

De historische kritiek heeft ook systematische relevantie. Habermas' deliberatieve democratiemodel is verbonden met zijn historische diagnose van de discursieve openbaarheid. Zijn begrip van burgerlijke openbaarheid kent een gender- en klassebias waar de deelname van 'counterpublics' aan die openbaarheid, en de diverse toegangsroutes daarin die vrouwen uit verschillende klassen wisten te construeren,

veronachtzaamd worden (Fraser, 1992). In het algemeen abstraheert Habermas' latere democratiethoretische begrip van een potentieel transparante taal van het juist ruimtelijke karakter van het concept van openbaarheid uit zijn vroege werk. Daarmee verliest hij aandacht voor de relatieve (on)toegankelijkheid van specifieke instituties van publieke meningsvorming (Kohn, 2000). Maria Pia Lara (1998) bepleit juist een positieve receptie. Zij ziet in Habermas' historische reconstructie een opening om de rol van expressie en, in het bijzonder vrouwelijke narratieve praktijken, een plaats te geven in het begrijpen van de totstandkoming van publieke moraal. Als de publieke sfeer begrepen wordt als ontstaan uit literaire en sociaal-culturele praktijken, krijgt culturele strijd een constructieve rol binnen de publieke sfeer en blijkt de emancipatoire en morele functie van esthetische expressies. Deze critici maken duidelijk dat de stedelijke inbedding van de concepties van communicatief burgerschap en deliberatieve democratie reden geeft voor het relateren van de geschiedenissen van modern burgerschap en moderne identiteit – meestal gescheiden thema's van reflectie.

Zowel Habermas' communicatief-rationele burger als Simmels tegelijk calculerende en angstige stedelijke 'handelaar', bewegen zich binnen geseksueerde en ruimtelijke geschiedenissen van expressie en interactie. Waar de 'moderniteit van vrouwen' problematisch of onzichtbaar is, kan de feministische studie van specifieke praktijken van toe-eigening van en interactie binnen publieke ruimtes die helpen formuleren.

De blik in de stad

Ook Sennett (1978) ontwikkelde zijn visie op burgerschap vanuit een historische visie op de aard van modern-stedelijke interactie. In zijn studie van de ontwikkeling van het publieke leven vanaf de achttiende eeuw onderzocht hij de analogie tussen straat en podium, tussen de publieke actor en de acteur. Hij stelt dat zowel in het theater als in de straat het

publiek in de loop van de geschiedenis uit passieve toeschouwers is gaan bestaan, en haar oorspronkelijk achttiende-eeuwse karakter van actieve kracht *als* publiek is kwijtgeraakt. Vanaf de negentiende eeuw is onze publieke cultuur geïnfiltreerd door een 'cultus van intimiteit' die de aard van publiek leven miskent en de levensvatbaarheid ervan bedreigt. Ware individualiteit zijn we gaan associëren met de expressie van intimiteit, en onpersoonlijkheid met het verlies van menselijke interactie.

Sennett pleit voor een 'dramaturgische' visie op burgerschap, die het principeel anonieme of onpersoonlijke karakter van de relaties in de moderne stedelijke openbaarheid recht kan doen. Sociale relaties lijken op esthetische relaties omdat ze allebei wortelen in de regels van het spel. De gedragsregels van het spel houden uit hun aard afstand tot de onmiddellijke behoeften en uitdrukking van het individu.

'Playacting in the form of manners, conventions, and ritual gestures is the very stuff out of which public relations are formed, and from which public relations derive their emotional meaning.'

(Sennett, 1978, p. 29)

Terwijl het publieke, stedelijke bestaan afhankelijk is van de kunst van het acteren en het dragen van een masker equipeert de intimiteit-cultus ons slecht voor die 'theatrale' aard van het publieke leven.

'This belief that real human relations are disclosures of personality to personality has (...) distorted our understanding of the purposes of the city. The city is the instrument of impersonal life, the mold in which diversity and complexity of persons, interests, and tastes become available as social experience.'

(Sennett, 1978, p. 339)

Sennett keerde aldus Simmels vraag om naar wat voor soort persoonlijkheid door de stedelijke publieke sfeer geproduceerd wordt door te vragen naar wat het voor die publieke sfeer betekent dat er 'persoonlijkheid' is geïntroduceerd. Om de aard van het stedelijk leven te begrijpen moeten we niet naar de regels van de markt maar naar de regels van het theater kijken.

De betekenis van zijn visie op stad en burgerschap kan vanuit feministisch perspectief op verschillende manieren benaderd worden. Zoals we hiervoor al zagen, is de figuur van de actrice niet direct de onproblematische evenknie van die van de acteur. Rousseau klaagde dat in het toneel van zijn tijd het altijd de vrouwen zijn die alles weten en alles aan de mannen onderwijzen. Landes stelt ten aanzien van de actrice: '(s)he symbolizes all of the evils of a public existence for women (and for men as well)' (Landes, 1988, p. 75). Dit is niet alleen een kenmerk van het Verlichtingspessimisme over de stad. In de moderne verbeelding van de grote stad gaan de stad als 'spectacle' en de vrouw als 'spectacle' telkens weer metonymische relaties aan. Patrice Petro (1997), onder anderen, wijst op een moderne cultuurtraditie waarin in bijvoorbeeld schilderkunst en poëzie – ze noemt onder meer werk van George Grosz, Bertolt Brecht, en Erich Kästner – een dystopische verbeelding van de grote stad bestaat die deze als vrouwelijk dan wel met behulp van beelden van vrouwen neerzet. De representatie van Berlijn als vrouw, stelt Petro, onthult een mannelijk verlangen waarin vrouwen simultaan voor gevaar en verlokking staan, en het stedelijk leven voor een immer potentieel verlies van mannelijke autoriteit. Dat laatste thema keert, in verschillende uitwerkingen, terug in bijvoorbeeld Elizabeth Wilson (1992) en Janet Lungstrum (1997). Uiteraard, zoals ook Petro bespreekt, informeert en compliceert deze metaforiek vervolgens voor vrouwen in de stad het eigen verlangen naar de stad. Centraal thema in feministische stads- en filmstudies is de problematische relatie van de vrouw als 'spectator', als waarnemster, tot de vrouw als 'spectacle', als beeld, en als beeld van

exces. De vrouwelijke blik wordt belast en gedwarsboomd door de, ook geïnternaliseerde, vrouwelijke status van bekeken en beoordeeld schouwspel zijn. In dit feministisch perspectief is Sennetts straat-als-theater, de onpersoonlijkheid en anonimiteit van de stedelijke openbaarheid die hij verwelkomt juist als conditie van een gedeeld publiek leven een problematisch uitgangspunt. De stad die hij als een 'gathering of strangers' beschrijft wordt hier herbeschreven als een samenkomen van acteurs die er hun 'onpersoonlijkheid' acteren en actrices die er tegen wil en dank hun (metaforisch en machinaal gegenereerde) 'persoonlijkheid' gereflecteerd zien.

Niettemin is een heel ander soort feministische receptie van de 'gathering of strangers' denkbaar. Iris Marion Young (1990a, b) ontwikkelde een normatief-feministisch perspectief op de stad, juist als samenzijn van vreemden. Ze denkt dat het stedelijk bestaan een alternatief biedt voor liberaal individualisme enerzijds en communautaire idealen anderzijds. Ze verzet zich vooral tegen een tendens in het feminisme om kleinschaligheid en directe relaties tot ideaal te verheffen, en tegen een tendens in de sociale filosofie om wederzijdsheid, gedeelde overtuigingen en directe, transparante sociale verhoudingen en interactievormen te prioriteren. Niet alleen zijn deze waarden niet toegesneden op het geïurbaniseerde leven, ze vertegenwoordigen ook een onwenselijk perspectief op de goede samenleving. Alleen de stad is in staat tot het inspireren van een normatief ideaal van modern samenleven en democratische interactie dat recht doet aan een feministische politiek van verschil. Ze noemt als elementen van dat ideaal de typisch stedelijke ervaringen van verschil, erotiek en de variëteit en toegankelijkheid van sociale ruimtes. Young leverde een origineel pleidooi voor distantie en gemedieerdheid als feministische waarden, en voor de stad als inspiratiebron voor een feministische politieke theorie – een pleidooi dat Sennetts visie op stad en burgerschap weer lijkt te ondersteunen.

Maar we zijn nog niet klaar met de boven al aangestipte discussie over de geseksueerdheid van de blik in de stad. De meest ontwikkelde – en waarschijnlijk meest tot de verbeelding sprekende – feministische kritiek op door de sociale filosofie overgeleverde stadspersonages is wel die op Benjamins concept van de flaneur. De discussies over deze stadsfiguur zijn tamelijk duizelingwekkend, en het concept is in zowel zijn historische (zie bijv. Gluck, 2003) als systematisch-theoretische betekenissen op vele wijzen gecompliceerd. Maar om een poging te doen de algemene intuïtie die er aan ten grondslag ligt toch simpel of minimaal onder woorden te brengen: de flaneur is de door de stad slenterende mens die de mensen en de dingen van de stad met een tegelijk opmerkzame en onthechte houding waarneemt. De stad is het thuis van de flaneur, waarin hij, in Benjamins beroemde formulering, 'botaniseert op het asfalt'. Hij is de anonieme observator van het stadslandschap, overal en nergens thuis, op afstand maar tevens afhankelijk van de massa voor zijn bestaanswijze. Hij cultiveert de ervaring van het vluchtige en vergankelijke, de ervaring van steeds weer 'het nieuwe', waarmee hij ook een nieuw soort van ervaren en kijken vertegenwoordigt. Zijn relatie tot de massa is een esthetiserende: ze is het projectiescherm voor zijn fantasieën. 'The phantasmagoria of the flâneur: to read from faces the profession, the ancestry, the character' (Benjamin, 2002, p. 429). Een citaat dat interessant genoeg hetzelfde vermaak beschrijft dat Posts personage Eufrozyne afwees als een dwaas 'aandachtlenen aan dingen die mij onverschillig zijn' (Post, 1987, p. 31).

Evenals Simmel typeert ook Benjamin de stad als markt. Met het centraal stellen van de flaneur kiest hij echter voor een specifieke – en ten opzichte van de marxistische traditie innovatieve – focus op het kapitalisme als het domein van consumptie in plaats van productie. De stad is de locus van het spektakel van het warenkapitalisme dat zijn goederen uitstalt en de massa's aan zich bindt als consumenten die plezier ontwikkelen aan het kijken

naar de grandioze uitstallingen. Het vermaak zelf, eerder nog dan het kopen, wordt *big business*. Hier gebeurt zelfcreatie door de internalisering van beelden; de consument ervaart zichzelf *via* het fantasma – ook letterlijk, via de spiegelruiten van de winkel. De ervaringswijze van de flaneur ‘vermaatschappelijkt’ in die van de consument.

Janet Wolff verwoordde een vroeg-feministische kritiek waarin de sekse van de flaneur onder de aandacht komt:

‘The flâneur is the modern hero; his experience (...) is that of a freedom to move about in the city, observing and being observed, but never interacting with others.’

(Wolff, 1990, p. 39)

De vrijelijk zwervende blik van de flaneur beschrijft de vrijheid van een mannelijke blik die de vrouwelijke niet bezit. Haar conclusie: ‘There is no question of inventing the *flâneuse*: (...) such a character was rendered impossible by the sexual divisions of the nineteenth century’ (Wolff, 1990, p. 47) bleek echter prematuur: in de eropvolgende feministische stadsstudies zou deze tot veel discussie en tot alternatieve antwoorden op de onmogelijk geachte vraag lei-

den. Het zijn antwoorden die de kwestie van de flaneur tot een bredere feministische kwestie van hedendaagse stadsbeleving maken, en met de algemenere kwestie verbinden van de mogelijkheid en aard van een autonome of ‘autoritatiev’ vrouwelijke blik. Het thema van de sekse van de flaneur is aldus vertaald geworden in dat van de relatie tussen moderne ervaring, stad en sekse. De flaneur – in Benjamins werk stevig in het negentiende-eeuwse Parijs en zijn winkelgalerijen gelokaliseerd – in die bredere context trekken is zeker gerechtvaardigd, via verschillende observaties.

Zoals Susan Buck-Morss heeft opgemerkt, is de flaneur wellicht een figuur uit het verleden maar zijn waarnemende, observerende houding des te meer alomtegenwoordig.

‘If the flaneur has disappeared as a specific figure, it is because the perceptive attitude which he embodied saturates modern existence, specifically, the society of mass consumption (and is the source of its illusions).’

(Buck-Morss, 1986, p. 104)

John Rignall (1989) maakt een verwante verbreding wanneer hij de flaneur begrijpt als de belichaming van het moderne probleem van waarneming als zodanig, van wat hij de esthetische en epistemologische crisis van de realistische waarneming noemt. De blik slaagt niet in zijn eigen opzet en ontdekt nooit de waarheid achter de oppervlakte: de actieve blik van de flaneur onthult aan hemzelf dat de wereld uiteindelijk niet gekend kan worden, hij openbaart de grenzen van de spiegeltheorie van representatie. De flaneur staat voor de moderne crisis van het realisme. Deze ‘verbredingen’ van het concept van de flaneur geven een wat andere kijk op Wolffs ‘held van de moderniteit’. Elizabeth Wilson (1992) verbindt in soortgelijke geest de flaneur met een interpretatie van moderniteit als crisis. Ze wil de mannelijkheid van de flaneur niet begrijpen binnen een Lacaniaans-feministisch perspectief op het inherent mannelijke karakter van de blik, zelfs niet primair via het

TOM BLACKWELL, HERALD SQUARE.

perspectief van de blik. De flaneur staat volgens haar voor een gemarginaliseerde sociaal-economische rol, en bij Benjamin voor ambivalentie en melancholie ten aanzien van het stedelijk leven. De flaneur ervaart de stad als labyrint, eenzaamheid en anonimiteit, inclusief hun connotaties van (seksuele) impotentie.

'Certainly the interpretation of the flâneur as masterful voyeur underplays the financial insecurity and emotional ambiguity of the role. (...) The flâneur represented not the triumph of masculine power, but its attenuation. (...) The flâneur represents masculinity as unstable, caught up in the violent dislocations that characterized urbanization.

(Wilson, 1992, 106, 109)

Terwijl Buck-Morss de flaneur transposeerde naar de moderne consument, roept die 'verbreding' van flanerij naar een massapraktijk op zijn beurt vragen op naar de seksespecifieke geschiedenis van dat moderne consumentisme. Is in haar omzetting niet zozeer een 'verbreding' als wel, opnieuw, een (andere) seksespecificiteit van moderne ervaring en waarneming geïmpliceerd? Felski (1995), onder anderen, onderzoekt de verbeelding van de consument als vrouw, en de manier waarop de categorie van moderne consumptie juist vrouwelijkheid in het hart van de moderniteit – en van de ervaring van stedelijke ruimtes – plaatst.

'The department store (...) was a paradigm of a new kind of urban public space linked not to an ideal of political community and rational debate but to the experience of sensuality and the commercialization of desire.'

(Felski, 1995, p. 68)

Het warenhuis, voor Benjamin een late verblijfplaats van de flaneur, ging een nieuwe configuratie van verlangen en waarneming vertegenwoordigen. De moderne utopie van gedisciplineerd-handelend actorschap verandert er in de moderne dystopie van een gemanipuleerde

overgave aan verleidingen. In die demonisering ontstaan complexe verbanden tussen kapitalisme en patriarchaat. Winkelen stond voor het irrationele en machinale karakter van een geïmpliceerd vrouwelijk 'voyeurisme', maar de cultuur van het consumentisme werd ook als bedreiging van mannelijke macht en autoriteit gezien. De consument-als-vrouw werd tegenbeeld van de kuise, zelfverloochende vrouw en representeerde overschrijding van morele en seksuele normen. Felski concludeert dat hier een ambivalente verhouding van vrouwen en moderniteit verschijnt, en een ambigu feministisch perspectief op deze 'feminisering van moderniteit'. Werd het warenhuis een nieuwe en spannende publieke ruimte voor vrouwen die in diverse opzichten haaks stond op traditionele patriarchale codes, de commercialisering van plezier in de consumptiecultuur betekende ook nieuwe, massageproduceerde beelden van vrouwelijkheid.

De flaneur en de consument hebben elkaar in een ingewikkelde houdgreep. Beiden illustreren de innige verbanden tussen stad, sekse, en moderne ervaring, alleen op weinig eenduidige wijze. Ze lijken nu eens in elkaars verlengde te liggen, dan weer elkaars tegenpolen te vertegenwoordigen. Beide moderne iconen problematiseren in elk geval bestaande universalistisch dan wel mannelijk geconnoteerde concepties van moderne subjectiviteit: ze wijzen op seksueel bemiddelde categorieën van ervaring en waarneming.

Zoals gezegd verleidde Wolffs stelling over de inherente mannelijkheid van de flaneur andere auteurs juist tot een zoektocht naar de flaneuse. Anke Gleber ziet in de flaneur wel een slechts aan mannen toegekende ongereserveerde, vrije blik verbeeld.

'The female flaneur has been an absent figure in the public sphere of modernity, in its media and texts, and in its literature and cities.'

(Gleber, 1997, p. 69)

Niettemin is met de gebrekkige registratie binnen de mannelijke modernistische cultuur van een vrouwelijke aanwezigheid in de straat de taak gegeven op zoek te gaan naar sporen van wellicht andere vormen van flanerier die een vrouwelijke flaneur kunnen inschrijven in de geschiedenis van de waarneming. De onzichtbaarheid van de vrouwelijke flaneur is allereerst een probleem van de *receptie* van beelden van vrouwen binnen een modernisme dat beheerst wordt door een mannelijke blik. Waar critici van bijvoorbeeld Walter Ruttmanns film *Berlin. Sinfonie der Grosstadt* uit 1927 in de op straat geportretteerde vrouwen alleen prostituees 'herkennen', is in de film integendeel een scala aan stadsgebruik door vrouwen te vinden. 'In this film, women shop, stroll, go to work, sit in café's, and observe the crowd' (Gleber, 1997, p. 79). Gleber besteedt vervolgens uitgebreid aandacht aan het probleem van de precaire status van de vrouwelijke blik, en de beperkingen die het internaliseren door vrouwen van bekeken, opgenomen en geschat worden, op het kijken van vrouwen heeft. Daarin volgt ze de vroege kritiek van kunsthistorica Griselda Pollock (1988) op de sociale restricties van de vrouwelijke blik. 'Women's socially prescribed status as an image formulates an epistemological position defined by powers that overshadow her potential as an observer' (Gleber, 1997, p. 81).

Winkelcentra zijn centra van vrouwelijk 'bewustzijn van zelf' eerder dan van zelfvertrouwen; in de winkelruit zien vrouwen hun eigen reflectie gecontrasteerd met het sociale ideaalbeeld van de etalagepop. Om uit dit 'spiegelhuis van onderling reflecterende beeldwaarden' te ontsnappen is een bewuste keuze nodig voor de ontwikkeling en cultivering van een aandachtig, autonoom kijken dat zich dissocieert van die objectstatus. Gleber biedt als oefenruimte hiervoor de bioscoop aan. De cinema, traditioneel al favoriet terrein van vrouwen, reproduceert de straat als praktijk van 'scopofilia' of kijklust, terwijl hij een wereld verbeeldt die dubbelganger is van 'daar buiten'. De cinema heeft historisch een interessante rol gehad in

het realiseren van het recht van vrouwen om hun 'scopische verlangens' na te jagen.

In Glebers argumentatie over de bioscoop als replica van de straat klinkt een andere recente conceptualisering door van film als replica van de moderniteit. Leo Charney en Vanessa Schwartz (1995) beargumenteren dat cinema specifieke karakteristieken van de geurbaniseerde moderniteit belichaamt; hij is exemplarisch voor de intrinsieke verbinding van beweging en perceptie in de moderniteit. De moderne ervaring gedefinieerd als 'perceptie in beweging', resultaat van technologie en verkeer, kent diverse topoi als de trein, de boulevard, en de cinema. In Simmels formuleringen over 'the rapid crowding of changing images, the sharp discontinuity in the grasp of a single glance, and the unexpectedness of unrushing impressions' die het stadsleven oproept, ontwaren Charney en Schwartz een treffende beschrijving van de cinema. Hun observatie maakt Glebers alternatief tot een minder gezochte uitweg dan die wellicht leek.

Ook Sally Munt (2002) zoekt naar manifestaties van een vrouwelijke flaneur, en wel naar die van een lesbische. In verschillende eindtwintigste-eeuwse romans en poëzie ziet ze een dergelijke figuur die een actieve seksuele aanwezigheid in de straat vertegenwoordigt naar voren komen. Haar karakterisering van een roman van Jane DeLynn is dat deze 'problematiszes the predatory erotics of the stroller by using irony, encouraging a feminist critique of the excessively cold and exploitative sexual consumption of women by the conventional flâneur. (...) *Don Juan in the Village* depicts the solitary flâneur stalking the city with the torment of Tantalus in her cunt'. (p. 254) En over een andere roman: 'The butch penetrates with her gaze ("walk deeper into me") an assumed femme who is only "like a femme". (...) Who is claiming the gaze here? We can assume only that it is a woman' (p. 252/3).

Dorothy Parsons (2000) is mijn laatste voorbeeld van de zoektocht naar de flaneuse. Zij bestudeerde werk van romanschrijfsters

vanaf het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog, met name Dorothy Richardson, Virginia Woolf en Jean Rhys. Ook zij zet haar benadering af tegen onder andere Wolffs diagnose van de onmogelijkheid van een vrouwelijke flaneur, maar zoekt aansluiting bij Wolffs suggestie dat de verschillende ervaringen van vrouwen van de openbaarheid wellicht gevonden kan worden door het perspectief te kiezen van 'la femme passante' uit een gedicht van Baudelaire – de auteur die de inspiratie vormde voor Benjamins concept van de flaneur. Het is die figuur van een *passante* die Parsons aantreft in de door haar besproken romans, en die ze aanbiedt als concept voor een vrouwelijke variant van de flaneur. Het is een vrouw die – gebruikmakend van de veilige anonimiteit van de stedelijke massa – zich de ervaring van stedelijke vrijheid toe-eigent en de basis maakt van een eigen praktijk van waarneming en zelfontdekking die zich aan de dominante modernistische configuraties van flanerierie onttrekt.

'(T)he women of this study, isolated flâneuses or "women of the crowd", find an external anonymity in the crowd that then allows them the freedom to conduct a female pilgrimage, both the "voyage out" and the "voyage in". As an elusive figure in the crowd, the woman can deny voyeuristic objectification – what seems threatening and disconcertingly unclassifiable to the observing male, therefore, is protective and usefully concealing for the urban woman.'

(...)

'Their writing of the city *in* texts result from their walking of the city *as* text. (...) Certainly the image of the urban walker as it has developed in women's fiction has actually been defined as elusive and ambiguous, *as* the flâneuse or passante who walks away from the categorizing, possessing gaze of the masculine observer.'

(Parsons, 2000, p. 227 resp. 229)

Identiteit, burgerschap, waarneming... en mannelijkheid

Feministische stadsstudies hebben de feministische moderniteitskritiek de straat opgestuurd. Deze biedt de kans op inzicht in de ruimtelijke aspecten van identiteitsbepalingen en van processen van insluiting en uitsluiting. Feministische stadsstudies thematiseren de relatie tussen vrouwen en moderniteit als hun ambivalentie over hun aanwezigheid in de publieke sfeer. De stedelijke ruimte vormt kruispunt van de pogingen om vrouwen in te schrijven in de geschiedenissen van identiteit, burgerschap en waarneming. Het is op straat dat de feministische sociale en politieke theorie en de feministische media- en cultuurtheorie – vaak schijnbaar onverenigbare paradigma's – elkaar ontmoeten.

Bij Gleber vonden we een spannende benadering van de merkwaardige aporie van de gelijktijdige aan- en afwezigheid van vrouwen in de moderne ruimte. Ze zoomt in op de discrepantie tussen de evidente aanwezigheid van vrouwen in de publieke ruimte en de even evidente afwezigheid van vrouwen in de openbaarheid, als een specifieke conceptualisering van die publieke ruimte. Die trok ze door naar hun afwezigheid in de praktisering van flanerierie, als een specifieke conceptualisering van de moderne observatie. Die discrepanties stellen het probleem scherp dat de kwestie van de aanwezigheid van vrouwen niet slechts empirisch is te beslissen: zichtbaarheid vereist hernieuwde conceptualisering.

De stad als plek van psychisch- en mediaal-bemiddelde subjectiviteit, en de straat als ontmoetingsplaats van vreemden, leveren tevens interessante invalshoeken voor de studie van moderne mannelijke subjectiviteit. Auteurs als Buck-Morss, Wilson, Petro en Lungstrum onderzoeken mannelijkheid als belichaming, representatie en ervaring van zowel dominantie als crisis. In het moderne, westerse verlangen naar de stad figureren vrouwen als subject en als object – waarmee ook het westerse mannelijke verlangen naar de stad als problematische categorie verschijnt. Dat inzicht is van

belang in de context van het huidige, westerse publieke debat waarin een verbond tussen stad en moderniteit wordt geponeerd tegenover de 'oosterse' connotatie van stad, sensualiteit en vrouwelijke nabijheid. De feministische stads-theorie is behulpzaam in het analyseren hoe – waar het Occidentalisme ambivalent product van het Westen zelf is – dan toch de zonden van de vaders de zonen visiteren.

Literatuur

- Benjamin, W. (2002). *The arcades project*. Vert. H. Eiland & K. McLaughlin. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Buck-Morss, S. (1986). The Flaneur, the Sandwichman and the Whore: The Politics of Loitering. *New German Critique*, 39, 99-139.
- Buruma, I. & A.M. (2004). *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden*. Amsterdam/ Antwerpen: Atlas.
- Charney, L. & V.R. Schwartz (Eds.) (1995). *Cinema and the invention of modern life*. Berkeley: University of California Press.
- Diderot, D. (1995). The salon of 1765. In *Diderot on Art, Volume I* (pp. 1-187). (J. Goodman, Ed.) New Haven/Londen: Yale University Press. [Frans origineel 1765/1798]
- Gleber, A. (1997). Female Flanerie and the *Symphony of the City*. In K. von Ankum (Ed.), *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture* (pp. 67-88). Berkeley: University of California Press.
- Gluck, M. (2003). The *Flâneur* and the Aesthetic Appropriation of Urban Culture in Mid-19th-century Paris. *Theory, Culture & Society*, 20, 5, 53-80.
- Felski, R. (1995). *The gender of modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Fraser, N. (1992). Rethinking the Public Sphere. In C. Calhoun (Ed.), *Habermas and the public sphere* (pp. 109-142). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt: Luchterhand Verlag.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des Kommunikativen Handelns*, 2 Bnd, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hume, D. (1987 [1777]). *Essays. Moral, political, and literary*. (E.F. Miller, Ed.) Indianapolis: LibertyClassics.
- Kohn, M. (2000). Language, Power, and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy. *Constellations*, 7, 3, 408-429.
- Landes, J.B. (1988). *Women and the public sphere in the age of the French revolution*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Lara, M.P. (1998). *Moral textures. Feminist narratives in the public sphere*. Cambridge: Polity Press.
- Lungstrum, J. (1997). *Metropolis and the Technosexual Woman of German modernity*. In K. von Ankum (Ed.), *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture* (pp. 128-144). Berkeley: University of California Press.
- Munt, S.R. (2002). The Lesbian *Flâneur*. In I. Borden, J. Kerr, J. Rendell, A. Pivaro (Eds.), *The unknown city. Contesting architecture and social space* (pp. 246-260). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Parsons, D.L. (2000). *Streetwalking the metropolis. Women, the city and modernity*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Petro, P. (1997). Perceptions of Difference: Woman as Spectator and Spectacle. In K. von Ankum (Ed.), *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture* (pp. 41-66). Berkeley: University of California Press.
- Pollock, G. (1988). *Vision and difference. Femininity, Feminism and Histories of Art*. London: Routledge.
- Post, E.M. (1987 [1788]). *Het land, in brieven*. Amsterdam: Querido.
- Rignall, J. (1989). Benjamin's *Flâneur* and the Problem of Realism. In A. Benjamin (Ed.), *The problems of modernity. Adorno and Benjamin* (pp. 112-121). London: Routledge.
- Rousseau, J.-J. (1889 [1758]). *Lettre à d'Alembert sur les Spectacles*. Paris: Garnier Frères.
- Ryan, J. (1994). Women, Modernity and the City. *Theory, Culture & Society*, 11, 35-63.
- Sennett, R. (1978). *The fall of public man*. New York: Vintage Books.

- Simmel, G. (1950 [1903]). *The Metropolis and Mental Life*. In K.H. Wolff (Ed.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 409-424). Glencoe: The Free Press.
- Vega, J. (1998). *Inventing Enlightenment's Gender. The representation of modernity in dispute*. Proefschrift, Leiden.
- Wilson, E. (1992). *The Invisible Flaneur*. *New Left Review*, 191, 90-110. Licht bewerkt tevens in Wilson, E. (2001). *The contradictions of culture. Cities: culture: women* (pp. 72-89). London: Sage.
- Wolff, J. (1990). *Feminine sentences. Essays on women and culture*. Cambridge: Polity.
- Wollstonecraft, M. (1987 [1796]). *A short residence in Sweden, Norway and Denmark*. Harmondsworth: Penguin. (R. Holmes, Ed.)
- Young, I. M. (1990a). *The Ideal of Community and the Politics of Difference*. In L.J.N. (Ed.), *Feminism/Postmodernism* (pp. 300-323). New York/London: Routledge.
- Young, I.M. (1990b). *City Life and Difference*. In idem, *Justice and the politics of difference* (pp. 226-256). Princeton: Princeton University Press.

Beeldmateriaal

- Pagina 6: Isaac Israëls, *Hoedenwinkel van Mars op de Nieuwendijk*, Amsterdam (1893). Collectie R.J. Veendorp.
- Pagina 9: George Grosz, *Metropolis* (1917). Collectie MoMa, New York.
- Pagina 13: Edward Hopper, *Chop Suey* (1929). Collectie Barney A. Ebsworth.
- Pagina 16: Tom Blackwell, *Herald Square* (1983). Collectie Louis K. Meisel Gallery.

Aankondiging

Gender, Wetenschap en Technologie

In 2006 wil het *Tijdschrift voor Genderstudies* met een serie interviews speciale aandacht besteden aan het gender-onderzoek naar wetenschap en technologie. De aanleiding hiervoor is de verschijning van drie Engelstalige boeken van Nederlandse bodem.

Annemarie Mol schreef *The body multiple* dat één ziekte, artherosclerose (vaatverkalking), tot onderwerp heeft. Zij onderzoekt deze aandoening in een ziekenhuis en zoomt in op de wijze waarop lichamen, in de praktijk van diagnose en behandeling, tot stand worden gebracht. Ze laat zien dat het lichaam niet één is maar een meervoud. Mols boek is meer dan een etnografie van een ziekte. Zij verhoudt zich tevens op bijzondere wijze tot diverse theoretische tradities, en creëert ruimte voor het alledaagse in wetenschappelijk onderzoek.

In haar *The male pill* ontrafelt Nelly Oudshoorn de geschiedenis van hormonale anticonceptiva voor de man. Het is een geschiedenis waarin de Wereldgezondheidsorganisatie, wetenschappers, vrouwengezondheidsorganisaties en de farmaceutische industrie centrale rollen speelden. Daarnaast onderzoekt ze de representatie van de toekomstige gebruiker van dit preparaat in de media en in clinical trials. Zij constateert een scherp contrast tussen de zorg die vrouwen ontvangen in 'maternity clinics' en de zorg die aan mannen geboden wordt op het moment dat zij een rol moeten gaan spelen in de anticonceptie.

Amade M'charek koos het internationale Human Genome Diversity Project tot object van onderzoek. In dit project spelen naast genetica en genetische verwantschap, ras, populaties en sekse een centrale rol. Ze analyseert dit contro-versiële project, en geeft veel ruimte aan de alledaagse routines in laboratoria. Zij laat zien dat genetische verschillen en overeenkomsten niet in het lichaam gelokaliseerd zijn, maar in de routines en technieken van laboratoria. Genetische verschillen (sekse, ras, of anderszins) zijn niet stabiel, maar verschuiven voortdurend afhankelijk van de technieken die gebruikt worden.

Marjolein Kuijper zal in gesprek gaan met deze auteurs. Inzet van die gesprekken zal zijn het onderzoeken van de relatie tussen deze publicaties en het vakgebied Genderstudies, en het articuleren van de relevantie van deze boeken voor de Nederlandstalige genderstudies.

Mol, A. (2002). *The body multiple. Ontology in medical practice*. Durham/London: Duke University Press.

Oudshoorn, N. (2003). *The male pill. A biography of a technology in the making*. Durham/London: Duke University Press.

M'charek, A. (2005). *The Human Genome Diversity Project. An ethnography of scientific practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jubileum 2005

Institute for Gender Studies Radboud University Nijmegen

In 2005 bestaat het Institute for Gender Studies van de Radboud Universiteit Nijmegen twintig jaar. Ter gelegenheid van dit jubileum vinden in oktober onder het thema 'Fact and Fiction: Gender in the Interplay of Art and Science' verschillende wetenschappelijke en artistieke activiteiten plaats: een fotowedstrijd en expositie, de publicatie van een wandelbrochure, een cabaretavond, een filmdebat en een congres.

Interdisciplinary Conference

– Fact and Fiction: Gender in the Interplay of Art and Science

Institute for Gender Studies, Radboud University Nijmegen, Friday October 14, 2005.

Thematic Outline

The overall theme of the conference concerns the interrelations between art and science, both as distinct discursive domains, and as modes of practice in the construction of knowledge and power. Whereas the radical split between art and science is of relatively recent date, modern art and modern science have, throughout the twentieth-century, generally been considered to represent altogether different ways of engaging with the world, of trying to gain insight into its operations, and of expressing the complexities of human and non-human life within it. The current upsurge of interest in the interrelations between these respective domains suggests, however, that these strict disciplinary boundaries no longer hold. Indeed, recent developments in both artistic and scientific practices increasingly point to the multiple, complex, and profound ways in which the two fields overlap, intersect, and mutually constitute, as well as differ, diverge, and complement each other. Welcomed and celebrated by some, the apparent rapprochement between art and science has also been downplayed, even denied by other critics and theorists. What has thus far remained obscure, however, is the function and role of gender, both in marking and maintaining the strict separation between the two discursive domains, and in hailing their putative merging and/or mutual permeation.

Aims

The aims of the conference are twofold. First, by inviting scholars, artists, scientists, and critics to enter into dialogue with one another, it hopes to open up a space in which critically to explore the complex interactions, crossovers, differences, and divergences, between art and science and their respective practitioners. Second, since the Institute for Gender Studies has, since its foundation, served as a platform for interdisciplinary gender research, the conference seeks to foreground this central category of differentiation, and interrogate its role in the interaction between art and science, both as distinct discursive domains, and as practices of power/knowledge.

With presentations by Prof. Bracha L. Ettinger - contemporary artist and Professor of Psychoanalysis and Aesthetics of Art, Leeds University, UK; Greetje Bijma - voice artist; dr. Stefanie Seibold - Lecturer Art University, Linz / Museum of Modern Art, Vienna, Austria; prof. Colleen McDannell, University of Utah, USA; and many others.

Kijk voor meer informatie op de website van het Institute for Gender Studies: www.ru.nl/genderstudies, of mail naar jubileumIGS@maw.ru.nl